

7. **Зулпукаров, К.З.** Введение в китайско-кыргызское сравнительное языкознание [Текст]: учеб. пособие / К.З. Зулпукаров. – Бишкек: Бийиктик плюс, 2016. – 768 с.
8. **Зулпукаров, К.З.** Синтез как метод описания языка (вопросы казуологии, синологии, алтаистики и ностратики) [Текст]: монография / К.З. Зулпукаров, С.М. Амиралиев. – Бишкек: Бийиктик плюс, 2021. – 748 с.
9. **Zulpukarov, K.** Reflexes of the most ancient root *er “male” in Eurasian languages [Текст] / [K. Zulpukarov, S. Amiraliev and others] // Open Journal of Modern Linguistics. – California: Scientific Research Publishing, 2021. – Pp. 104-119.
10. **Зулпукаров, К.З.** Reflexes of the Most Ancient Root *Deng «Equal» in Eurasian Languages and Interpersonal Relationship Cognitions of Proverbs in the Kyrgyz Language [Текст] / [К.З. Зулпукаров, А.Т. Абдраева и др.] // Journal of Positive School Psychology. – Gorakhpur: Society of Psychology and Education, 2022. – V. 6. - № 4. - Pp. 3857-3866.
11. **Левина, О.В.** Большой китайско-русский и русско-китайский словарь [Текст] / О.В. Левина. – М.: Вече, 2012. – 960 с.
12. **Шанский, Н.М.** Этимологический словарь русского языка [Текст] / Н.М. Шанский. – Москва: МУ, 1965. – Т. 1. – С. 249.
13. **Дмитриев, Н.К.** Строй тюркских языков: избранные труды. [Текст] / Н.К. Дмитриев. – М.: Восточная литература, 1962. – 607 с.
14. **Сулейменов, О.О.** Тюрки до истории [Текст] / О.О. Сулейменов. – Алмата: Атамүра, 2002. – 27 с.
15. **Захарова, О.В.** Сопоставительная грамматика русского и кыргызского языков. Морфология [Текст] / О.В. Захарова. – Фрунзе: Мектеп, 1965. – 53 с.
16. **Баранова, З.И.** Большой русско-китайский словарь. Изд. 6-е, стереотип [Текст] / З.И. Баранова, А.В. Котов. – М.: Живой язык, 2008. – 568 с.
17. **Юдахин, К.К.** Кыргызско-русский словарь [Текст] / К.К. Юдахин. – Ф.: Советская энциклопедия, 1965. – 974 с.
18. **Севортян, Э.В.** Этимологический словарь тюркских языков: общетюркские и межтюркские лексические основы на буквы «К», «Қ» [Текст] / Э.В. Севортян. – М.: Языки русской культуры, 1997. – 368 с.
19. **Санжеев, Г.Д.** Этимологический словарь монгольских языков [Текст] / Г.Д. Санжеев, М.Н. Орловская, З.В. Шевернина. – М.: Ин-т востоковедения РАН, 2016. – Т. 2. – 232 с.
20. **Цинциус, В.И.** Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков [Текст] / В.И. Цинциус. – Л.: Наука, 1977. – Т. 2. – 410 с.
21. **Санжеев, Г.Д.** Этимологический словарь монгольских языков [Текст] / Г.Д. Санжеев, М.Н. Орловская, Э.В. Шевернина. – М.: Ин-т востоковедения РАН, 2015. – Т. 1. – 102 с.
22. **Севортян, Э.В.** Этимологический словарь тюркских языков: общетюркские и межтюркские основы на букву «Б» [Текст] / Э.В. Севортян. – М.: Наука, 1978. – С. 293-294.

DOI:10.54834/16945220_2023_2_108

Поступила в редакцию: 10.02.2023 г.

УДК: 8.81.23

Сагынбаева Б.*д.филол.н., профессор Кыргызско-Турецкого универ. Манас, Кыргызская Республика***Кочорбай у. С.***аспирант Кыргызско-Турецкого универ. Манас, Кыргызская Республика*

КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛИНДЕГИ КӨПТҮК САН МААНИСИНИН ТУЮНДУРУЛУУСУ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети катары түрк жана кыргыз тилдериндеги сан категориясынын көптүк сан мааниси тандалып алынды. Изилдөөнүн максаты – “мааниден формага” аспектисинде түрк жана кыргыз тилдериндеги көптүк сан маанисинин семантикалык чөйрөсүн аныктоо. Бул максатка жетиш үчүн функционалдык-семантикалык алкак методу, салыштырматарыхый, компаративдик анализ-синтез, контрастивдик жана диахрондук, синхрондук изилдөө

методдору колдонулду. Натыйжада изилдөөнүн жыйынтыгы – көптүк маанини функционалдык грамматика багытында изилдөө аркылуу бул маанини уюштуруучу тилдик бирдиктердин, тилдик деңгээлдердин көп кырдуу экендигин жана алардын тилдик системасын түзүүгө боло тургандыгын көрсөттү. Изилдөөнүн илимий баалуулугу – кыргыз жана түрк тилинин көптүк маанисинин семантикалык чөйрөлөрүн жана аларды туюндуруу жолдорунун аныкталуусу, көптүк сан маанисинин “манифестациясынын” ачып көрсөтүлүүсү. Алынган натыйжалардын теориялык, практикалык мааниси: кыргыз жана түрк тилинин көптүк сан маанисинин семантикалык чөйрөсүнө жалпы максаттуу салыштырма иликтөө жүргүзүү; эки тилдеги көптүк сан маанилерин туюндуруучу каражаттардын салыштырма салмагын, салыштырмалуу касиетин аныктоо. Ал эми практикалык максаты: эне тилинен башка тилдерди үйрөтүүдө мааниге таянып, аны уюштуруучу сөз формаларын, тилдик ар кандай деңгээлдеги бирдиктерди пайдалануу. Аларды пайдаланууда функционалдык семантикалык чөйрө эне тили болбогон тилдерди үйрөнүп, эркин пикир алышууда зор баалуулукка ээ.

Негизги сөздөр: түрк жана кыргыз тили; функционалдык грамматика; сан категориясы; көптүк сан; семантикалык чөйрө; атоочтук категория; этиштик категория.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ЗНАЧЕНИЯ МНОЖЕСТВЕННОГО ЧИСЛА В КЫРГЫЗСКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

В данной работе в качестве предмета исследования было выбрано значение множественного числа категории числа в турецком и кыргызском языках. Цель исследования-определить семантическую область значений множественного числа в турецком и кыргызском языках в аспекте "от значения к форме". Для достижения этой цели использовались функционально-семантическое поле, сравнительно-исторический, компаративный анализ-синтез, контрастивный и диахронный, синхронный методы исследования. Результатом этого исследования стало то, что посредством изучения множественного числа в направлении функциональной грамматики было показано, что языковые единицы, языковые уровни, которые организуют это значение, многогранны, и их языковая система может быть сформирована. Научная ценность исследования – выявление семантических областей множественного числа кыргызского и турецкого языков, и способов их выражения, выявление “манифестации” множественного числа. Теоретическая, практическая значимость полученных результатов: проведение общенародного сравнительного исследования семантической сферы значений множественного числа кыргызского и турецкого языков, и определение удельного веса, относительных свойств средств выражения значений множественного числа в двух языках. С другой стороны, практическая цель состоит в том, чтобы использовать словоформы, единицы на разных уровнях языка, которые его организуют, основываясь на значении при обучении других языков, кроме родного. Использовании функционального семантического поля имеет большое значение при изучении языков, которые не являются родными, и для свободного общения.

Ключевые слова: турецкий и кыргызский языки; функциональная грамматика; числовая категория; множественное число; семантическое поле; категория существительного; категория глагола.

INTERPRETATION OF PLURAL MEANING IN THE KYRGYZ AND TURKISH LANGUAGES

Plural meaning of the number category in the Turkish and Kyrgyz languages has been chosen as the subject of this article. The purpose of the study is to determine the semantic area of plural meanings in the Turkish and Kyrgyz languages in the aspect of "from meaning to form". To achieve this goal, the method of functional-semantic fields, comparative-historical, comparative analysis-synthesis, contrastive and diachronic, synchronic methods of research were used. As a result of this research it was proved through the study of plural in the direction of functional grammar that linguistic units, linguistic levels which organize this meaning, are multifaceted, and their linguistic system can be formed. The scientific value of the study is to identify the semantic areas of the plural in the Kyrgyz and Turkish languages and the ways of their expression, to identify the "manifestation" of the plural. Theoretical, practical significance of the results: conducting a nationwide comparative study of the semantic sphere of plural meanings of the Kyrgyz and Turkish languages and determining the specific weight, the relative properties of the means of expression of plural meanings in the two languages. On the other hand, the practical purpose is to use word forms, units at different levels of

the language, which organize it, based on the meaning in teaching other languages except the native one. The use of the functional semantic is very important in learning non-native languages and for free communication.

Keywords: Turkish and Kyrgyz; functional grammar; number category; plural; semantic field; noun category; verb category.

Киришүү

Буга чейин структуралык–сыпаттоо грамматикасында кыргыз жана түрк тилиндеги көптүк сан мааниси “формадан мааниге” багытында каралып, структуралык анализ жүргүзүлүп келген эле. Ал эми көптүк маанинин семантикалык мазмунуна көп көңүл бөлүнгөн эмес. Ошол себептен бул макалабызда “мааниден формага” аспектисинде түрк жана кыргыз тилдериндеги көптүк сан маанисинин семантикалык чөйрөсүн аныктоого көңүл бөлүнөт. Функционалдык грамматиканын методу аркылуу кыргыз тилиндеги көптүк сандын семантикалык маанисин уюштуруучу тилдик бирдиктердин, ар кандай морфемалардын, синтаксистик конструкциялардын, лексикалык каражаттардын функционалдык кызматын аныктайбыз. Изилдөөбүз кыргыз жана түрк тилиндеги көптүк маанини уюштуруучу лексикалык бирдиктер, грамматикалык формалар, синтаксистик конструкциялар, грамматикалык түзүлүштөрдүн функционалдык кызматын сыпаттоого багытталат.

I. Кыргыз жана түрк тилиндеги көптүк сан мааниси сан категориясында каралат. Көптүк сан заттардын сан жагынан көп экендигин жалпылап билгизип, атайын морфологиялык каражат –*ЛАр* мүчөсү аркылуу туюндурулат. Морфологиялык категорияга таандык болгон –*ЛАр* мүчөсү дистрибуциялык мүнөзү, берген грамматикалык мааниси, түрк тилдеринде байыркы доордон берки кеңири колдонулуп келе жаткандыгы жагынан көптүк сан маанисин туюндуруучу башка тилдик бирдиктерден калыптанган форма катары айырмаланат.

К.Г.Менгес, А.Н.Кононов, Б.А.Серебренников жана башка окумуштуулар –*ЛАр* мүчөсүнүн *л* менен *р*'нын биригүүсү аркылуу жасалган эки составдуу мүчө экендигин айтышат [1, 2].

–*ЛАр* мүчөсү Орхон-Енисей жазма эстеликтеринде өтө сейрек кездешкен. Мында жалгыз гана адамга байланыштуу түшүнүктөрдү жалпылап туюндуруу маанисинде көп колдонулган: *beg+ler, bilge+ler, koңçuy+lar* жана башка.

Мисалы: *kanım tülberi, kara bodun, külig kadaşım, esizime, içiçim er, üküş er, küdegülerim, kız-kelinlerim bökmedim, esizime, ayıta*. «Каным түлбери, түмөн элим, белгилүү туугандарым, байкуштарыма, эр агаларым, көп эр, эр-жигиттерим, күйөө балдарым, кыз-келиндерим, байкуштарыма тойбодум, кандай кылайын!» [3, 4].

Эски уйгур жазма булактарында гана, Орхон-Енисей жазма эстеликтеринен айырмаланып, бул мүчө зат атоочтордун бардык түрүнө, ат атоочторго жана затташкан сын атоочторго жалгана берүүчү активдүү функциядагы мүчөгө айланат. Мисалы: *sizler, kuşlar, bular, ıgaçlar, edgüler* [4]. Орхон-Енисей жазма эстеликтеринен айырмаланып, эски уйгур жазма булактарында –*ЛАр* мүчөсү этиштин көптүк санынын үчүнчү жагына жалганып колдонулгандыгын да байкоого болот: *bardılar, sözlemezler, togarlar* жана башка.

II. Түрк тилдеринде мүчө уланбай уңгу турпатында турган зат атооч сөздөр дайым эле жекелик санды билдире бербестен, грамматикалык атайын каражат жок туруп эле көптүк санды туюндура берет. Мунун себеби көптүк маанини мүчө аркылуу тынымсыз көрсөтүп турганга муктаждыктын жоктугунда болуп эсептелет. Мындай сөздөр өзүнүн семантикасы боюнча сандык мааниге ээ жана грамматикалык жагынан жамдоо маанисиндеги зат атоочтор жекелик түрдө туруп эле көптүк маанини билдире берет.

кырг.: улут, үйүр, эл, калк, мал, айбанат, аскер, кум, буудай, эмерек, жана башка;

түрк.: *millet, sürü, halk, ordu, kurul, kum, buğday sınıf* жана башка.

Көптүк сандын мындайча туюнтулушу *лексикалык жол* болуп эсептелет. Көптүк маанинин лексикалык жол менен берилишине жалпылама маани берүүчү зат атоочтор кирет. Мындай зат атоочтор өздөрүнүн семантикасы боюнча жалпыланган түшүнүктү берип, контексттен тышкары турса деле көптүктүн идеясын бере берет. Лексикалык жол аркылуу берилген көптүктүн мааниси, негизинен, санды так көрсөтпөй, жалпысынан гана көрсөтөт. Лексикалык жол көптүк маанинин грамматикалык каражаттар аркылуу белгиленишине чейинки байыркы жолдордун бири болуп эсептелет. Байыркы түрк тилинде көп сандаган заттардын, нерселердин санын бириктирип, жалпылаштырып көрсөткөн жалпылоочу сөздөрдү көп колдонушкан: *el* – «эл – *halk*», *ükiş* «көп – *çok*», *kara, kalın* «көп, сансыз – *çok, sayısız*» ж.б. Мисалы: *kanım tülberi, kara bodun, külig kadaşım, esizime, içiçim er, ükiş er, oğlan er, küdegülerim, kız-kelinlerim bökmedim, esizime, ayıta*. «Ханым түлбери, түмөн элим, атактуу туугандарым, байкуштарыма, эр агаларым, көп эр, эр-жигиттерим, күйөө балдарым, кыз-келиндерим, байкуштарыма тойбодум, кантейин!» *ilim ökünçüñe kalın yağıka kaymatın tegipen adırıldım, ayıta* «Элимдин өкүнүчүнө калың душманга кайтпастан чабуул коюп айрылдым, кантейин!» [3].

Лексикалык мааниси боюнча жуптук, кош (эки) экендик маанисин билдирген зат атооч сөздөр да көптүк мааниде колдонулат: *эгиз – ikiz, көз – göz, тузе – diz, мүйүз – buyuz; otuz – uйун, göğüz – көкүрөк*. Мисалы: *erdemlig bolsar bodun isrik yürümedi, erinçim ikizime* «Намыстуу болгондугу үчүн эл бытыранды жүрбөдү, эгизиме».

Кээ бир окумуштуулар байыркы убакта –*Биз* мүчөсүнүн кош, жуп, экилик маанини билдирген деп божомолдошот. Мисалы, К.Г.Менгес, А.Н.Кононов, Б.А.Серебренниковдор бул мүчөнү байыркы түрктөр колдонгон көптүк мүчө катары эсептешсе, А.М.Щербак мындай ойго кошулбайт [6].

III. Зат атоочтун көптүк сан мааниси *синтаксистик жол* менен да уюшулат. Түрк тилиндеринде сөздөрдүн өз ара айкалышы аркылуу бир маанини туюндуруу байыртадан бери колдонулган ыкмалардын бири болуп эсептелет. Мисалы:

ükiş er «көп жоокер»

göp cagi ermiş «Көп душман болгон».

toguz er ölürtim «Тогуз киши өлтүрдүм».

beş kırk er ölürtim «Отуз беш киши өлтүрдүм».

kırk yıl el tuttum, bodun başladım, taş yağig yağıldım, eldim. «Кырк жыл мамлекетти жетектеп, эл башкардым, сырткы душмандар менен согуштум, алыс жактарга жортуул жасадым» [3].

1) Көптүк маанинин синтаксистик жолунда көптүк маани *көп, мол* сыяктуу сын атоочтор жана *далай, арбын* сыяктуу тактооч сөздөр, кош сөздөр, сан атоочтор менен зат атоочтун кошулушу аркылуу берилет: *мол-bol, далай-oldukça, çok, ehemmiyetlice* жана башка.

2) Кош сөздөр аркылуу көптүк сан маанилери берилет. Көптүк маанисинин кош сөздөр аркылуу берилиши да бул категория үчүн атайын грамматикалык мүчөлөр боло электен мурунку байыркы жолдордун бири болуп эсептелет. Мисалы: *sub – yer* «жер-суу»; өтмө мааниси – мамлекет, *ay-kün* «ай-күн»: *sub-yer, kem katun, ay-kün* «мамлекет Kem Katun ай-күн». *el-kan* «мамлекет-хан», өтмө мааниси – мамлекет: *kök teñride esiz kün-ay ermiş, yağız yerde esiz el-kan ermiş, bökmedim, ayıta* «Көк асманда байкуш ай-күн экен, кара жерде байкуш мамлекет-хан экен, (аларга) тойбодум, кантейин!»

3) Түрк тилинде да, кыргыз тилинде да эсептик жана чамалама сан атоочтор менен зат атооч сөздөр айкашып, көптүк маанини билдирет. *Сандык түшүнүктү* билдирүүчү сөздөр,

негизги сөздүк фондуга кирүүчү башка сөздөр сыяктуу эле, бардык түрк тилдеринде, негизинен, бирдей. *Сан атооч сөздөр* өтө туруктуу келет: алар байыркы доорлордо эле пайда болуп, ошондон бери тилибизде олуттуу чоң өзгөрүүсүз жашап келет. Бул кырдаал түрк тилдерине тиешелүү болгон айрым эски жазма эстеликтерден ачык көрүнөт. Мисалы, Орхон-Енисей эстеликтериндеги сан атоочтор азыркы түрк тилдеринде толугу менен учурайт.

IV. Жак мүчөлөрдүн көптүк түрү да көптүк маани туюндурат.

V. Көптүк сан маанисин бир же бир нече затты көптүк сандагы үч жактын бирине таандык кылып көрсөткөн *жакчыл таандык мүчөлөрдүн көптүк түрү* да билдирет.

VI. Көптүк маанини *ат атоочтордун айрым лексика-грамматикалык топтору* да туюндурат. Алардын ичинен жактама ат атоочтор үчүн көптүк маанинин туюнтулушу өзгөчө мүнөзгө ээ.

VII. Көптүк сан маанисин көптүктү туюндурдууда сейрек колдонулган, көбүнчө контекстке көз каранды болгон, көптүк маанисин туюндурдууда *функционалдык салмагы азыраак болгон тилдик бирдиктер* да билдирет.

1. Атооч сөздөн *сын атооч жасоочу –ЛУУ // –II* мүчөсү. Байыркы жазма эстеликтериндеги баштапкы формасы *–лыг // –лиг < –лы:г // –ли:г* болуп, ал учурдагы көп колдонулган мүчө болуп эсептелет. Мисалы: *ташлык* “таштуу”, «таштак», *токойлыг* “токойлуу”, “токойлук”.

2. *Сан-өлчөм тактоочтор* кыймыл-аракеттин сан-өлчөм жактан өзгөчөлүгүн, өлчөмдүк белгилерин көрсөтүп, көптүк маанини уюштурганга катышат. *–ЛAn (< –ла + n) // –lArCA* курандысы да өлчөмдүк маанилерди туюндурат. Тилдин өнүгүү процессинде *–Лan* мүчөсүн уюштуруучу *–ла* – байыркы *–a* мүчөсүнүн өнүмдүүлүк касиетинен ажырагандан кийинки анын функциясын өзүнө алгандагы формасы. Ал эми бул туунду мүчөнү уюштуруучу чакчылдын *–ыл* мүчөсү орхон-енисей эстеликтеринде эле кездешет.

3. Көптүк сан маанини туюндурган тилдик каражаттарга түрк тилиндеги *–gil* мүчөсүн да кошууга болот. Түрк тилинде *–lAr* мүчөсүнө маанилеш оозеки кепте колдонулуучу *gil* деген морфема бар. Бул морфема үй-бүлөсү, бала-бакырасы деген мааниде колдонулат *teuzemgil*: таежемдердин үй-бүлөсү, бала-бакырасы; *Auzegil*: Айшанын үй-бүлөсү; бала-бакырасы.

VIII. Көптүк маанини *этиш сөз түркүмүндөгү тилдик каражаттар* да уюштурат:

1. *–Bliu // –lAr* мүчөсү. Бул мүчө кош мамиленин (İşteş Fiil) мүчөсү болуп эсептелет да, этиш сөздөргө жалганып, биринчи жана экинчи жак боюнча субъектилердин өз ара же биргелешип иштешкен кыймыл-аракетин билдирет. Кош мамиле аркылуу берилүүчү мамиле субъектинин сандык мамилесине негизделген. Калган мамилелерден мунун негизги айырмасынын бири – мына ушунда. Кыргыз тилиндеги 3-жактын көптүк түрүнүн мүчөсү – *Bliu* ’тын түрк тилиндеги эквиваленти *–lAr* мүчөсү болгондуктан, мамиледеги *–Iş* мүчөсү менен түрк тилинде чаташтыруу проблемасы жок. Кыргыз тилинде көптүк маанини билдирүүчү *–LAr* мүчөсү зат же заттык түшүнүктү билдирген сөздөргө гана уланса, түрк тилинде, кыргыз тилинен айырмаланып, *–lAr* мүчөсү атоочтордон тышкары этиште да кеңири колдонула берет: *geldiler* –*келишти* (келди), *okuusaklar-okuшат* (окуйт). Мындай көрүнүш кыргыз тилинин түштүк-батыш ичкилик диалектисинен байкалат: *айтышаттар*, *билишеттер*, *үйрөндүлөр*, *иштеп жатышаттар*.

2. *Этиштин ыңгай жана чак формаларына жалганган көптүк сандагы жак мүчөлөр*. Кыймыл-аракет бир же бир канча субъект тарабынан иштелиши мүмкүн. Иштин кайсы жак, кимдер тарабынан иштелгендиги баяндоочтук милдет аткарган сөздөрдөгү жак мүчөлөр аркылуу белгилүү болот. Жак менен сан өз ара тыгыз байланышта болгондугуна байланыштуу баяндоочтун жекелик же көптүк саны жак мүчөлөр аркылуу эле белгилүү болуп турат. Ошондуктан этиштин ыңгай жана чак формаларына жалганган көптүк сандагы жак мүчөлөр

көптүк сан маанисинин семантикалык чөйрөсүнө кирет.

Жыйынтыктар:

1. Түрк жана кыргыз тилдериндеги атооч жана этиш сөздөрдүн көптүк сан маанисин туюндуруусу боюнча төмөнкүдөй жыйынтык чыгарылды. Кыргыз тили менен түрк тилиндеги атооч сөздөрдүн көптүк мааниси уюштуруу жолдорун салыштырууда, көп айырмачылыктар жок экендиги белгиленди;

2. Эки тилде тең морфологиялык каражат –*ЛАр*дын жыш колдонулуусу байкалат. Бирок кыргыз тилине караганда түрк тилинде –*lAr* мүчөсүнүн колдонулушу, алда канча жыш жана кеңирирээк экендигин баса белгилей кетүү зарыл. Көптүк маанисин туюнтулушу, –*ЛАр* // –*lAr* мүчөсү али толук изилденип бүтө элек темалардан болуп эсептелет. Бул маселе, арийне, өзүнчө изилдөөнүн объектиси болушу керектиги көрсөтүлдү;

3. Түрк тилинде *gil* мүчөсүнүн көптүк мааниси уюштуруусун, ал эми кыргыз тилинде мындай морфеманын жоктугун айырмачылык катары көрсөтүүгө болору аныкталды;

4. Кыргыз жана түрк тилиндеги көптүк мааниси тундурган атооч сөздөрдүн морфологиялык жана лексикалык каражаттарынын арбын экенин байкоого болот. Морфологиялык каражаттар: –*Лан*, –*Луу* мүчөлөрү, жак мүчөлөрдүн көптүк түрлөрү ж.б. Лексикалык каражаттар: сан атоочтор, кош сөздөр, кээ бир зат атоочтор жана башка;

5. Кыргыз жана түрк тилиндеги этиш сөздөрдүн көптүк мааниси чагылдырылуу жолдору атоочторго караганда сейрек. Эки тилде тең этиштин көптүк маанисинин семантикалык чөйрөсүндө тилдик каражаттар сейрек. Мунун себебин түрк тилдериндеги сан боюнча дайыма ээрчише бербөө кубулушу шарттап турат;

6. Түрк жана кыргыз тилдериндеги көптүк маанисинин туюнтулушун салыштырып көрүп, алардын арасындагы айырмачылыкка караганда алардын ортосундагы жалпылык басымдуулук кыларын байкоого болот;

7. Көптүк мааниси функционалдык грамматика багытында изилдөө аркылуу бул мааниси уюштуруучу тилдик бирдиктердин системасын түзүүгө болот.

Адабияттар тизмеси:

1. Менгес, К.Г. Түрк элдери жана алардын тилдери [Текст] / К.Г.Менгес.- Бишкек: Кыргызстан-Сорос, 2000.- 190б.
2. Серебренников, Б.А. О некоторых частных деталях процесса образования аффикса –лар в тюркских языках [Текст] / Б.А. Серебренников.- Советская тюркология, 1970.- Б. 35- 49.
3. Кононов, А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников, VII-VII вв. [Текст] / А.Н. Кононов.- Ленинград: Наука, 1980.- С.145-147.
4. Эржиласун, А.Б. Түрк Дили Тарихи, Акчаг Йайынлары [Текст] / А.Б.Эржиласун.- Анкара, 2004.- Б.184-280.
5. Сагынбаева, Б. Түрк жана кыргыз тилдеринин салыштырма морфологиясы [Текст] / Б. Сагынбаева, З. Дербешева // Кыргыз-Түрк «Манас» университети.-Бишкек, 2015.- 295 б.
6. Серебренников, Б.А. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков [Текст] / Б.А. Серебренников, Н.З. Гаджиева.- Москва, 1986.- 88 б.
7. Чой, Лувсанжав. Монгол бичиг 7 [Текст] / Чой Лувсанжав, Ж.Лувсандорж, Цэ Шархүү.- Уланбатаар, 1986.
8. Насилов, В.М. Древнеуйгурский язык [Текст] / В.М.Насилов.-М.: Восточная литература, 1963.- 46 б.
9. Чечейбаева, Н.Ө. Кыргыз тилиндеги сан атоочтор [Текст] / Н.Ө. Чечейбаева.-Фрунзе: Илим, 1978.- 38 б.
10. Кокоева, Т.С. Концепт «число» в русской и кыргызской картинах мира [Текст] / Т.С. Кокоева // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУУ, 2017. - № 3-4. – С. 26-29.
11. Дмитриев, Н.К. Категория принадлежности [Текст] / Н.К.Дмитриев // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков.Морфология. –Москва, 1956.- Ч 2.- 32 б.

12. **Кононов, А.Н.** Грамматика современного турецкого литературного языка [Текст] / А.Н. Кононов. - Москва, Ленинград, 1956. - 74 б.
13. **Усеев, Н.** Енисей жазма эстеликтери I. Лексикасы жана тексттер [Текст] / Н.Усеев. – Бишкек: 2011. - 212 б.
14. **Сагынбаева, Б.** Сөздөрдүн эволюциясы: Түрк жана кыргыз тилдеринин мисалында [Текст] / Б. Сагынбаева // Наука. Образование. Техника. – Ош: КУМУ, 2022. - № 3 (75). – С. 89-97.
15. **Юнусалиев, Б.М.** Тандалган эмгектер [Текст] / Б.М. Юнусалиев. - Фрунзе, 1985. - 184 б.

DOI:10.54834/16945220_2023_2_115

Поступила в редакцию: 03.04.2023 г.

УДК 81 373. 21+811

Исабеков И.Н.

к. филол. н., доцент Межд. универ. им. К.Ш.Токтомаматова, Кыргызская Республика

МАНАС-ЧОКУСУНУН ТОПОНИМИНИН ЭТИМОЛОГИЯСЫ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети болуп топонимдин курамын түзгөн бир муундуу ман жана ас деген кыргыз-түрк тилдик катмарга тиешелүү морфемаларга этимологиялык изилдөө жараяны болуп эсептелет. Изилдөөнүн максаты - топонимди тектеш тилдердеги лексикалык бирдиктер менен салыштырып, анын ички маңызын тилдик фактылардын негизинде ачып берүү болуп саналат. Изилдөөнүн методдору - салыштырма-тарыхый ыкманын тутумундагы этимологиялык анализ менен кошо семантикалык анализ пайдаланылат. Изилдөөнүн баалуулугу болуп топонимге биринчи жолу тарыхый-салыштырма методдун негизинде этимологиялык талдоо жүргүзүү. Лексика-семантикалык жана структуралык-сөз жасоочу моделдер аныкталып, тарыхый-лингвистикалык жол аркылуу топонимдин калыптануу өзгөчөлүгү көрсөтүлөт. Алынган натыйжаларда иликтөө көрсөткөндөй, ман бир муундуу уңгу сөз индоевропа тилдеринде адам дегенди түшүндүрүп, гер-ман-согуш адамдары, Эр-ман, Гер-ман, Эрманас Эрманастын тукумдары же жоокерлери деген түшүнүккө ээ. Ман морфемасы кыргыз тилинде да адам маанисин туюнтат. Алсак, душман-кастык мамиледеги адам, чабарман-кабар жеткирүүчү адам, угарман-угуу үчүн келген адам, окурман-көп окуган адам, демек, ман-адам, киши, согуш адамы деп түшүнсө болот. Албетте, Манас Ата-Журтту сырткы душмандардан коргоп, сактап калууда кыргыз элине чоң эмгек кылган кайталангыс тарыхый баатыр деп билебиз, себеби Манас сөзүнүн биринчи ман компоненти “адам, киши, жоокер, баатыр” маанилерин билдирсе, ас компоненти “күчтүү, кайратуу, кубаттуу, келбеттүү” маанилерине ээ. Манас-күчтүү адам, күчтүү тайманбас жоокер, күчтүү теңдешсиз баатыр, күчтүү кол башчы деген мааниден келип чыккан. Изилдөөнүн практикалык мааниси катары кыргыз тил илиминдеги этимология, семасиология, лексикология тармактарында лингвистикалык негиз болуп бере алат. Бир муундуу уңгу сөздөрдөн куралган жер-суу аттарын изилдөөдө алардын алгачкы турпатын (формасын) ачып берүү менен бирге тилдин тарыхын окуп-үйрөнүү максаттарын аткарууга багытталышы сунушталат. Ошондо гана тил майданында эмгектенген илимоздун жараткан илимий иши тил илимине кошкон салымы болууга тийиш деп эсептелет.

Негизги сөздөр: адам; ас; Манас; эрман; теңдешсиз; тарыхый; этимон; топоним; бир муундуу; морфема; жоокерлер.

ЭТИМОЛОГИЯ ТОПОНИМА ВЕРШИНЫ МАНАС

В этой работе предметом исследования является этимология топонима Манас-Чоку, который образован от односложных корневых морфем ман и ас относящиеся к кыргызско-тюркскому языковому слою. Цель исследования - установить этимологию топонима кыргызского языка путем этимологического анализа, сопоставляя с лексическими единицами других родственных языков в контексте теории лингвоэтногенетического единства тюрко-кыргызских народов. Методы исследования - рассматривается с помощью приемов этимологического анализа, сравнительного метода и реконструкций. Научная ценность заключается в том, что впервые проводится этимологический анализ названного топонима на основе историко-сравнительного метода.